

અંદાજપત્રની આરપાર

ડૉ. શૈલેષકુમાર બી. ચાવડા

અંદાજપત્ર એક વ્યવસ્થિત પ્રક્રિયા છે. જેમાં આગામી નાણાકીય વર્ષની આવક-જાવકના અંદાજ નક્કી કરતો મુસદ્દો ઘડવામાં આવે છે. અંદાજપત્ર બે પ્રકારના હોય છે, કુંટુંબનું અંદાજપત્ર અને સરકારનું અંદાજપત્ર. આ બંને અંદાજપત્ર વચ્ચેનો તફાવત એટલો છે કે કુંટુંબના અંદાજપત્રમાં પ્રથમ આવકની ગણતરી કરીને પછી ખર્ચને પહોંચી વળવાના પ્રયાસો હાથ ધરાય છે. જ્યારે સરકારી અંદાજપત્રમાં પ્રથમ ખર્ચની જોગવાઈ નક્કી કર્યા બાદ જુદા જુદા સ્ત્રોતમાંથી આવક મેળવવાનું આયોજન થાય છે.

અંદાજપત્ર એ ચોક્કસ સમય માટે નિર્ધારિત લક્ષ્યાંકો સિધ્ધ કરવા માટે જે નીતિ અનુસરવી જોઈએ તેની તે સમય અગાઉની પરિણામક રજૂઆત છે. અંદાજપત્ર ગત વર્ષમાં સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રવૃત્તિઓની આવક-જાવકની નાણાકીય વિગત તથા ચાલુ નાણાકીય વર્ષના આવક-ખર્ચના અંદાજોની માહિતી આપે છે. બંધારણની કલમ ૧૧૨(૧) મુજબ કેન્દ્ર સરકારે લોકસભા તથા રાજ્યસભામાં તથા કલમ ૨૦૨(૧) મુજબ રાજ્ય સરકારે વિધાનસભામાં દર વર્ષે અંદાજપત્ર રજૂ કરવું પડે છે. ભારતનું પ્રથમ અંદાજપત્ર ૭ એપ્રિલ, ૧૮૬૦ ના રોજ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના સ્કોટીશ અર્થશાસ્ત્રી અને રાજકારણી જેમ્સ વિલ્સને બ્રિટિશ તાજ સામે રજૂ કર્યું હતું. સ્વતંત્ર ભારતનું પ્રથમ અંદાજપત્ર ૨૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૭ ના રોજ તત્કાલીન નાણામંત્રી આર. કે. સન્નુખમ ચેટ્ટીએ રજૂ કર્યું હતું.

અંદાજપત્ર બે વિભાગમાં રજૂ કરવામાં આવે છે (૧) સામાન્ય અંદાજપત્ર અને (૨) રેલવે અંદાજપત્ર. સામાન્ય અંદાજપત્ર ૧લી એપ્રિલથી ૩૧મી માર્ચ સુધીના નાણાકીય વર્ષની માહિતી આપે છે જે દેશના નાણાપ્રધાન દ્વારા દર વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનાના છેલ્લા દિવસે રજૂ કરવામાં આવતું હતું, પરંતુ ૨૦૧૭ થી બજેટની તારીખ બદલીને ૧ લી ફેબ્રુઆરી કરવામાં આવી છે. રેલવે અંદાજપત્ર રેલવે પ્રધાન દ્વારા એ સામાન્ય અંદાજપત્રની અગાઉ લોકસભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. જોકે, વર્તમાન સરકારે ૮૨ વર્ષ જૂની આ પરંપરાને તોડીને ૨૧ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૬ ના રોજ રેલવે બજેટનું સામાન્ય બજેટમાં વિલીનીકરણ કરી નાખ્યું છે. કોઈ કારણોસર જો અંદાજપત્ર ૧લી એપ્રિલના રોજ રજૂ ન થાય તો બંધારણની કલમ ૧૧૬ મુજબ દેશના વહિવટને ચલાવવા માટે નાણાભંડોળ મુકવામાં આવે છે. આ ભંડોળ "વોટ ઓન એકાઉન્ટ" દ્વારા સરકારને ફાળવણી થાય તે હેતુસર લેવાતું હોય છે. જો સામાન્ય ચુંટણી યોજાવાની હોય એવા વર્ષે મહત્વની માંગણીઓ બે મહિના કરતા પણ વધારે સમય લે તો "વોન ઓન એકાઉન્ટ" વધુ સમયની મુદત માટે પસાર કરવામાં આવે છે.

❖ રેલવે અંદાજપત્ર :-

રેલવે બજેટમાં સામાન્ય રીતે નીચેની મહત્વની બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવતી હોય છે.

(૧) રેલવે દરમાં ફેરફાર (૨) નવી ટ્રેનો (૩) વિકાસ આયોજનને લગતી બાબતો (૪) સલામતીને લગતી બાબતો (૫) સફાઈ અને સવલતોને લગતી બાબતો (૬) ઓપરેટિંગ રેશિયો (૭) આવક અને વાર્ષિક યોજના લક્ષ્યાંક (૮) રોજગારીની તકોનું સર્જન વગેરે.

❖ સામાન્ય અંદાજપત્ર :-

નાણાપ્રધાન અંદાજપત્ર રજૂ કરતી વખતે જે વ્યાખ્યાન આપે છે તે બે ભાગમાં હોય છે જે નીચે મુજબ છે .

(અ) ભાગમાં દેશના આર્થિક સર્વેક્ષણનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આર્થિક સર્વેક્ષણમાં કૃષિ-ઉત્પાદન , ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન , અર્થવ્યવસ્થામાં નાણાનો જથ્થો, આયાત, નિકાસ, કિંમતો વગેરેના વલણો તથા અન્ય આર્થિક માહિતી આપવામાં આવે છે.

અંદાજપત્રને તૈયાર કરવાની બંધારણીય જવાબદારી કેન્દ્ર . ભાગમાં આગામી વર્ષ માટેના કરવેરાની દરખાસ્તોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે (બ) ચુંટાયેલા પ્રતિનિધીઓ દ્વારા કરવેરાની ભલામણો .અને રાજ્યની હોય છે, ખર્ચાઓ અને નાણાકીય બાબતો અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કરી શકાય છે .

અંદાજપત્ર વિશે જે ચર્ચા કરવામાં આવે છે તેને નીચે મુજબ જુદા જુદા તબક્કામાં વહેચી શકાય.

- નાણામંત્રી દ્વારા લોકસભામાં અંદાજપત્ર રજૂ કરાયા બાદ તેમા અંદાજપત્રના ખ્યાલ ટૂંકમાં આપવામાં આવે છે.
- અંદાજપત્રની રજૂઆત બાદ લોકસભાના સભ્યો દ્વારા અંદાજપત્ર વિશે ચર્ચા કરવામાં આવે છે.
- ગ્રાંટની માંગ પરની ચર્ચા કરવામાં આવે છે જેની શરૂઆત .દ્વારા થાય છે "કટ મોશન"

કટ મોશન :- જે ખાતાની ગ્રાંટ મંજૂર કરવાની હોય તે ખાતાની ગ્રાંટમાં ઘટાડો કરવાના સભ્યોના ઠરાવને કટ મોશન કહે છે, જેને ત્રણ પ્રકારમાં વહેચી નાખવામાં આવી છે.

(૧) ખાતાની નીતિની નામંજૂરી (૨) કરકસર (૩) કોટન કટ

- લોકસભામાંથી ગ્રાંટની મંજૂરી મળ્યા બાદ ભારતની એકિકૃત નિધિમાંથી રકમ ફાળવવા અંગેનું બિલ રજૂ કરવામાં આવે છે એકિકૃત નીધિમાંથી લોકસભાની મંજૂરી વિના એક પણ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી શકાતો નથી.
- અંદાજપત્રનો મુસદ્દો મંજૂર થતાં જ તે એપ્રોપ્રિયેશન કાયદો બની જાય છે જેને નાણા ઉપાડવાનું અધિકારપત્ર અથવા મની બિલ કહે છે . એપ્રોપ્રિયેશન બિલની બાદ અંદાજપત્રની મંજૂરી પછી નાણાકીય બિલ દ્વારા સરકારને આવક કરાવી આપનાર કરદરખાસ્તો સહિતના બધાં જ ઉપાયોનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

અંદાજપત્ર એ કેન્દ્ર સરકારનો જરૂરી દસ્તાવેજ છે. જેમાં કેન્દ્ર સરકારની આવક અને ખર્ચના જુદા-જુદા ત્રણ હિસાબો રાખવામાં આવે છે.

(૧) **ભારત એકિકૃત નીધિ :-**લોકસભાના સભ્યોની મંજૂરી વગર કેન્દ્ર સરકાર કશું પણ ખર્ચ કરી શકે નહીં.

(૨) **આકસ્મિક નીધિ :-**આ નીધિનું નાણું રાષ્ટ્રપતિ લોકસભાની મંજૂરી વગર ખર્ચ કરી શકે છે. જો આવું ખર્ચ વધુ હોય તો લોકસભાની પાછળની મંજૂરી મેળવી લે છે. જો આવું ખર્ચ વધુ હોય તો લોકસભાની પાછળની મંજૂરી મેળવી લે છે. અને આવા ખર્ચની રકમ એકિકૃત નીધિમાંથી આકસ્મિક નીધિમાં જમા કરાય છે.

(૩) સાર્વજનિક ખાતામાં નાની બચત યોજના હેઠળ મળેલ રકમ, પ્રોવિડંડ ફંડ અને બીજી અનામતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

અંદાજપત્ર બે ભાગો દ્વારા તૈયાર થાય છે.

(૧) મહેસૂલી અંદાજપત્ર (૨) મૂડી અંદાજપત્ર

મહેસૂલી અંદાજપત્ર :- મહેસૂલી અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી આવક અને મહેસૂલી ખર્ચના અંદાજો હોય છે.

મહેસૂલી આવકને બે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે.

(૧) કર આવક (૨) બિનકર આવક

કરઆવકમાં પ્રત્યક્ષ કરવેરા જેવાં કે આવકવેરો , સંપત્તિવેરો, કંપનીવેરો, બક્ષીસવેરો વગેરે સમાવેશ થાય છે અને પરોક્ષ કરવેરામાં વેચાણવેરો , સર્વિસવેરો, આબકારી જકાત, આયાત-નિકાસ પરના વેરા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

બિનકર આવકમાં વ્યાજ ઉપરની આવક , જાહેર સાહસોના નફાની આવક , ડિવિડન્ડની આવક , સાર્વજનિક સેવાઓની આવક , સામાજિક સેવાઓની (શિક્ષણ,સ્વાસ્થ્ય) આવક, આર્થિક સેવાઓ (ખેતી, ઉદ્યોગ, ખાણ, વાહનવ્યવહાર) ની આવકનો સમાવેશ થાય છે.

મહેસૂલી ખર્ચમાં સરકારના વહીવટ ખર્ચ , જાહેર દેવાના વ્યાજની ચૂકવણી માટે થતું ખર્ચ , રાજ્ય સરકારોને આપવામાં આવતી ગ્રાંટોનો સમાવેશ થાય છે.

મૂડી અંદાજપત્ર :- મૂડી અંદાજપત્રમાં મૂડી આવક અને મૂડી ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે.

મૂડી આવકમાં ટ્રેઝરી બિલના વેચાણ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી આવક , વિદેશી સરકાર તથા સંસ્થાઓ પાસેથી પ્રાપ્ય લોન , રાજ્ય સરકાર પાસેથી પ્રાપ્ત થતી લોન, પ્રજા પાસેથી પ્રાપ્ત થતી લોન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મૂડી ખર્ચમાં જમીન ,મકાન, મશીનરી, શેરોમાં કરવામાં આવતું મૂડીરોકાણ , રાજ્ય સરકારને સરકારી કંપનીને અને કોર્પોરેશનને આપવામાં આવતા ધિરાણનો સમાવેશ થાય છે.

- i. ખાદ્યવાળું અંદાજપત્ર .જેમાં આવક કરતા ખર્ચ વધુ હોય છે -
- ii. પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર .જેમાં આવક કરતા ખર્ચ ઓછો હોય છે -
- iii. સમતોલ અંદાજપત્ર .જેમાં આવક અને ખર્ચ સરખા હોય છે -

➤ **ખાદ્યના પ્રકાર :-**

૧) મહેસૂલી ખાદ્ય : જેમાં કુલ મહેસૂલી આવક કરતા કુલ મહેસૂલી ખર્ચ વધુ હોય છે જેને આવક ખાદ્ય તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

૨) મૂડીખાદ્ય : મૂડીઆવક કરતા મૂડીખાદ્યમાં વધારો થાય તો મૂડીખાદ્ય મળે છે.

૩) અંદાજપત્રીય ખાદ્ય : જેમાં સરકારના કુલ ખર્ચ (મહેસૂલી અને મૂડી ખાતે) કુલ આવક (મહેસૂલી અને મૂડી) થી વધી જાય છે , એટલે કે બધી આવક અને બધા જ ખર્ચો વચ્ચેનો તફાવત અંદાજપત્રીય ખાદ્ય દર્શાવે છે.

૪) રાજકોષિય ખાદ્ય : જેમાં કરજ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ આવકને બાદ કરતાં બાકી વધેલી સરકારી આવક કરતા સરકારી ખર્ચ વધી જાય છે. રાજકોષિય ખાદ્ય એ ખાદ્ય પુરવણીનું સાચું માપ છે. સરકારને તેની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવા માટે જેટલાં નાણાકીય સાધનોની જરૂરિયાત હોય તેના કરતા ઓછા નાણાકીય સાધનો હોય તેને રાજકોષિય ખાદ્ય કહે છે.

પ) પ્રાથમિક ખાદ્ય : રાજકોષિય ખાદ્યમાંથી વ્યાજની ચૂકવણી બાદ કર્યા પછીનું પ્રમાણ. ચાલુ વર્ષના રાજકોષિય પગલાઓને પરિણામે કેન્દ્રના જાહેર દેવા ઉપર થયેલી અસરો પ્રાથમિક ખાદ્ય દ્વારા જાણી શકાય છે.

અંદાજપત્રના અન્ય ખ્યાલો -

શૂન્ય આધારિત અંદાજપત્ર :- અંદાજપત્રનો આધુનિક અભિગમ એટલે શૂન્ય આધારિત અંદાજપત્ર. સામાન્ય અંદાજપત્ર તૈયાર કરતી વખતે પાછલા નાણાકીય વર્ષના આંકડાઓ સાથે ચાલુ કે આગામી નાણાકીય વર્ષની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી અંદાજપત્ર તૈયાર થતું હોય છે , પરંતુ શૂન્ય આધારિત અંદાજપત્રમાં પાછલા વર્ષોના આંકડાઓને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા નથી તેને શૂન્ય ગણવામાં આવે છે અને આગામી નાણાકીય વર્ષ માટે જુદા જુદા પ્રસ્તાવનુ અવલોકન, વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. જુના આંકને ધ્યાનમાં ન લેતા દરેક નવી દરખાસ્ત માટે નવેસરથી મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે.

પરફોર્મન્સ અંદાજપત્ર :- જાહેરક્ષેત્રની કાર્યક્ષમતા નક્કી કરવાની વિવિધ પદ્ધતિમાંની એક પદ્ધતિ એટલે પરફોર્મન્સ અંદાજપત્ર. સામાન્ય અંદાજપત્રમાં સરકારી ખર્ચની વિગતો દર્શાવવામાં આવે છે. જેમ કે વહીવટી ખર્ચ , સ્ટેશનરી ખર્ચ , પગાર ખર્ચ વગેરે. સામાન્ય અંદાજપત્રમાં સરકાર આ પ્રકારના ખર્ચો દ્વારા ક્યા કાર્યક્રમો કરવા અને લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરવાં તેના વિશે કોઈ માહિતી આપવામાં આવતી નથી.

પરફોર્મન્સ અંદાજપત્રમાં સરકારી ખર્ચ કરતાં સરકારની પ્રવૃત્તિઓ પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે. ટુંકમાં નિશ્ચિત કરેલા

ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરવા સરકારે ક્યા કાર્યો કરવાના છે અને તેના માટે કેટલા પ્રમાણમાં ખર્ચ થશે તેનો અંદાજ તૈયાર કરવામાં આવે છે.